

Maria Stinia

ORCID: 0000-0003-2921-3758

(Uniwersytet Jagielloński, Kraków)

Rola prowincjonalnej inteligencji w powstawaniu prywatnych gimnazjów w autonomicznej Galicji

Gwałtowny rozwój prywatnych gimnazjów w Galicji na początku XX w. był możliwy dzięki zaangażowaniu lokalnych społeczności. Wzrastające ambicje edukacyjne ludności żydowskiej i chłopskiej, rywalizacja narodowościowa polsko-ukraińska oraz dostęp kobiet do studiów wyższych pobudzały do działania małomiasteczkowe elity. W utworzeniu szkoły średniej widziały szanse na ożywienie i rozwój miejscowości oraz możliwość awansu społecznego jej mieszkańców. Dlatego gminy miejskie lub stowarzyszenia wspomagały tworzone gimnazja środkami pieniężnymi albo nawet całkowicie przejmowały ich finansowanie. Współdziałanie społeczeństwa widoczny był na wszystkich etapach organizacyjnych, od powstania szkoły i jej wyposażenia, przez starania o kadre nauczającą, aż po zabiegi o uzyskanie prawa publiczności i dążenia do upaństwowienia placówek. Niestety, I wojna światowa zniweczyła ten wysiłek wielu lokalnych społeczności, zwłaszcza we wschodniej części Galicji.

Słowa kluczowe: historia szkolnictwa, gimnazja prywatne, Galicja

Aktywizacja prowincjonalnej galicyjskiej inteligencji w drugiej połowie XIX i początkach XX w. doprowadziła do gwałtownego rozwoju prywatnych gimnazjów męskich i do stworzenia równoległej do państwowej siatki szkół średnich w efekcie przewyższającej ilościowo szkoły państwowe. Okres szczególnie intensywnego rozwoju prywatnych gimnazjów przypadł na lata 1908–1913 i doprowadził do zwiększenia w krótkim czasie liczby szkół prywatnych z 2 do 72 placówek, w większości mających prawa szkół państwowych. Tylko dzięki zaangażowaniu społecznemu mogło dojść do takiej sytuacji, wyjątkowej na tle całej monarchii habsburskiej. Celem niniejszej pracy jest wskazanie, jak zaangażowanie prowincjonalnych elit wpływało na rozwój ilościowy szkół, co w efekcie spowodowało włączenie w system edukacyjny blisko 6 tys. uczniów.

Do tej pory temu problemowi poświęcona została przede wszystkim praca H. Kramarz *Stan ilościowy gimnazjów galicyjskich w latach 1867–1914*, któ-

ra jednak skupiła się głównie na kwestiach rozmieszczenia i liczebnego rozwoju tych placówek. K. Rędziński, w pracy *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918*, przeanalizował sytuację ludności żydowskiej, A. Bilewicz w pracy *Prywatne ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867–1914* skupiła się na problematyce szkolnictwa żeńskiego, natomiast K. Sanojca przeanalizował rolę prywatnych osób zaangażowanych w tworzenie swoich autorskich pomysłów na prowadzenie szkół – *Właściciele prywatnych szkół średnich we Lwowie 1895–1939*¹. Także autorka niniejszego tekstu poruszała tę tematykę w licznych publikacjach².

Podstawę źródłową artykułu stanowią materiały archiwalne ze zbiorów Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy we Lwowie, zespół Rady Szkolnej Krajowej, w którym zgromadzono dokumentację dotyczą-

¹ H. Kramarz, *Stan ilościowy gimnazjów galicyjskich w latach 1867–1914*, „Studia Historyczne” 1986, 29, z. 3 (114), s. 359–383; K. Rędziński, *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918*, Częstochowa 2000; A. Bilewicz, *Prywatne ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867–1914*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1897, Prace Pedagogiczne CXVI, Wrocław 1997; K. Sanojca, *Właściciele prywatnych szkół średnich we Lwowie 1895–1939* [w:] *Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць*, t. 8, частина 2: *Культура, освіта, наука, церква*, red. O. Аркуша, O. Вінниченко, M. Мудрий, „Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск”, Львів 2012, s. 368–377.

² M. Stinia, *Krótkie trwanie zapomnianego Prywatnego Gimnazjum Realnego w Skalacie* (w druku); też, *U początków uczniowskiej samorządności – gminy szkolne w autonomicznej Galicji* [w:] *Dziecko w historii. Między godnością a zniewoleniem*, t. 1: *Godność jako fundament praw człowieka*, red. E. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Suplicka, Białystok 2021, s. 197–205; też, *Szkola na krańcu Galicji. Gimnazjum Prywatne w Borszczowie 1909–1914*, „Rocznik Przemyski” 2021, t. 57, z. 1 (26), s. 85–94; też, *Gimnazjum klasyczne czy realne? Dylematy średniego szkolnictwa prywatnego w Galicji 1867–1914* [w:] *Galicja. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. M. Baczkowski, T. Kargol, Kraków 2017, s. 53–66; też, *Początki działalności prywatnego gimnazjum miejskiego w Jaworowie w sprawozdaniach powizytacyjnych krajowego inspektora szkół Rady Szkolnej Krajowej Franciszka Majchrowicza*, „Rocznik Przemyski” 2014, 50, z. 3, s. 195–201; też, *Wychowanie estetyczne w prywatnych galicyjskich szkołach średnich* [w:] *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*, t. II: *Kultura 2010*, red. B. Techmańska, M. Zawadka, Opolo–Wrocław–Lubin 2011, s. 13–31; też, *Nie tylko c.k.... Szkolnictwo prywatne autonomicznej Galicji*, „Wiadomości Historyczne” 2010, 53, nr 2, s. 13–17; też, *Rola społeczeństwa galicyjskiego jako organizatora średniego szkolnictwa prywatnego w okresie autonomii* [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 133–144; też, *Pomiędzy kortami tenisowymi a szkolnym podwórkiem. Z problematyki wychowania fizycznego w prywatnych gimnazjach Galicji czasów autonomii* [w:] *Polska kultura fizyczna i turystyka na ziemiach polskich w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, red. D. Dudek, „Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie” nr 57, Kraków 2009 s. 305–317; też, *Rola i znaczenie średniego szkolnictwa prywatnego w Galicji 1867–1914* [w:] *Historia wychowania. Misja i edukacja*, seria „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 20, red. K. Szymid, J. Dybiec, Rzeszów 2008, s. 115–131; też, *Sprawy szkolnictwa ukraińskiego na łamach „Muzeum” w latach 1885–1914* [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku*, red. H. Wójcik-Łagan, Kielce 2005, s. 115–124.

cą starań lokalnych społeczności o utworzenie szkół, podania do RSK, statuty towarzystw tworzących szkoły, sprawozdania finansowe, sprawozdania pozytywne inspektorów szkolnych w sprawie nadania praw publicznych, podania o upaństwowienie poszczególnych placówek. Istotne były też wydawane w miarę regularnie „Sprawozdania” dyrekcji poszczególnych szkół prywatnych. Wspomniana wyżej literatura przedmiotu, akty prawne dotyczące funkcjonowania szkół prywatnych oraz czasopisma, a zwłaszcza roczniki organu Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych „Muzeum”, dopełniły bazę artykułu.

Pojawienie się w Galicji prywatnych gimnazjów było możliwe dzięki wielu czynnikom. Zmiany ustrojowe liberalizujące życie polityczne, zwieńczone konstytucją grudniową, przywrócenie samorządów, ustawa o stowarzyszeniach, ustawa gminna z kolejnymi zmianami, poszerzenie prawa wyborczego wpływały na przeobrażenia w życiu społecznym i aktywizowały lokalne społeczności. Rosła aktywność samorządów, lokalnych elit, tworzyła się świadomość obywatelska i narodowa. Następowaly też zmiany w mentalności, budując poczucie odpowiedzialności za lokalną społeczność.

Upowszechnienie studiów wyższych, jakie nastąpiło w efekcie polonizacji uniwersytetów, oraz powstanie szkół wyższych o charakterze politechnicznym i rolniczo-leśnym, a także rozwój aparatu urzędniczego wpływały na kształtowanie się zwłaszcza w małych miasteczkach miejscowych socjet. Były one zróżnicowane, na szczycie elit plasowali się przedstawiciele władz politycznych, wojskowych i sędziowskich. Kolejny krąg stanowili reprezentanci urzędników z administracji szkolnej, urzędnicy sądowi, skarbowi, adwokaci, lekarze, duchowni, a ostatnią grupę drobni urzędnicy, aptekarze, miejscy nauczyciele szkół ludowych³. Grupy te tworzyły osobne kręgi towarzyskie. Jednak z czasem potrafiły się konsolidować, zwłaszcza w różnego rodzaju stowarzyszeniach społecznych o charakterze regionalnym czy oświatowym. Proces ten był zauważalny od końca XIX w. Ważną rolę odegrały takie organizacje społeczne, jak Towarzystwo Szkoły Ludowej czy Towarzystwo Pedagogiczne⁴. Udział w lokalnych stowarzyszeniach uznawany był za swego rodzaju powinność wynikającą z ideału etatystyczno-pozytywistycznego ówczesnej galicyjskiej inteligencji.

Na aktywizację lokalnych ośrodków wpływały również procesy demograficzne, jakie uwidoczniły się w gimnazjach państwowych, a zwłaszcza wyraźny wzrost liczby uczniów pochodzenia chłopskiego oraz żydowskiego. Zjawisko to nasiliło się zwłaszcza wówczas, gdy RSK udało się podwoić liczbę szkół elementarnych, co z kolei zrodziło potrzebę umożliwienia młodzieży kontynuacji kształcenia na kolejnych, wyższych szczeblach edukacyjnych. Istniejąca wów-

³ J. Hoff, *Spoleczność malego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, Rzeszów 1992, s. 103.

⁴ Tamże, s. 105.

czas siatka gimnazjów państwowych nie wystarczała rozbudzonej ambicjom edukacyjnym społeczeństwa. Gimnazja były przepełnione, tworzone klasy równoległe i filie szkół, ale i tak było to za mało wobec licznego napływu uczniów.

Na rozwój prywatnych szkół średnich niewątpliwym wpływ miało również postępujące od początku XX w. ożywienie gospodarcze, dzięki któremu możliwe stało się partycypowanie w kosztach utrzymania szkoły przez szersze grupy społeczne, np. kupieckie. Dodatkowym, istotnym czynnikiem stał się rozwój idei narodowych, który na terenach zróżnicowanych etnicznie polaryzował postawy i na drodze rywalizacji stymulował rozwój prywatnych placówek oświatowych. Zjawisko to uwidoczniło się zwłaszcza we wschodniej części Galicji, gdzie powstało najwięcej szkół, a rywalizacja narodowościowa nabierała niekiedy bardzo ostrego charakteru. W efekcie tego w kilku niewielkich ośrodkach powstały w krótkim czasie po dwie szkoły z polskim i ukraińskim językiem wykładowym (w Czortkowie, Dolinie, Horodence, Jaworowie, Zbarażu). Ważną grupą dążącą do podniesienia poziomu wykształcenia swojej młodzieży była społeczność żydowska, stanowiąca znaczącą część mieszkańców, zwłaszcza prowincjonalnych wschodnich powiatów Galicji⁵. Szeroko włączała się ona w nurt świeckiego szkolnictwa średniego, a w wielu szkołach prywatnych uczniowie pochodzenia żydowskiego stanowili nawet większość (np. w Czortkowie, Kutach, Horodence, Husiatynie, Kałuszu, Skałacie, Zaleszczykach, Zbarażu).

Istotnym elementem, który brano również pod uwagę, była kwestia dopuszczenia kobiet do studiów wyższych. Od chwili wydania przez Paula Gautscha w 1896 r. stosownych zarządzeń następował szybki rozwój żeńskiego szkolnictwa średniego⁶. Zjawisko to dotyczyło także szkół żeńskich – w Jarosławiu, II gimnazjum żeńskiego w Tarnowie, w Stanisławowie i Samborze. Ale społeczeństw prowincjonalnych miasteczek, zwłaszcza we wschodniej części Galicji, nie stać było na utrzymywanie szkół żeńskich. Należy pamiętać, że państwo nie oferowało ogólnokształcących placówek kończących się maturą dla kobiet. Dlatego też szansę upatrywano w istniejących przepisach, które, co prawda w ograniczonym zakresie (15%), ale pozwalały na przyjmowanie prywatystek i hospitantek oraz tworzenie kursów gimnazjalnych dla kobiet. Proces ten był bardzo charakterystyczny dla powstających wówczas gimnazjów prywatnych. Ten element przyczyniał się też do podejmowania rozważań na temat starań o utworzenie szkoły, nawet jeżeli mogła to być tylko placówka prywatna.

⁵ M.J. Adamczyk, *Edukacja a przeobrażenie społeczności żydowskich w monarchii habsburskiej 1774–1914*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 2034, Prace Pedagogiczne CXXIV, Wrocław 1998, s. 81; zob. też K. Rędziński, dz. cyt.

⁶ *Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawił H. Kopia, Lwów 1900, s. 74–75.

Działania społeczne wspierały stosunkowo liberalne przepisy. Szkołę prywatną mógł założyć każdy, kto był w stanie zabezpieczyć ją pod względem finansowym i naukowo-dydaktycznym. Przepis zawarty w Rozporządzeniu Ministerstwa Wyznań i Oświaty z 15 września 1849 r. (*Zarys organizacji gimnazjów i szkół realnych w Austrii*) głosił, że „każdy ma prawo założenia gimnazjum” (§ 3, pkt 1). Do uzyskania pozwolenia ministerstwa na otwarcie szkoły niezbędne było wykazanie, iż „środki utrzymania zakładu zabezpieczone są przynajmniej w wysokim stopniu prawdopodobieństwa na szereg lat, a urządzenie zakładu odpowiada przepisom tej ustawy”⁷.

Czas szczególnie intensywnego rozwoju prywatnego szkolnictwa średniego przypadł na pierwsze dziesięciolecie XX w., kiedy to wyraźnemu zahamowaniu uległa polityka tworzenia nowych szkół państwowych. Ogółem na 128 gimnazjów galicyjskich, szkół państwowych było 56, a prywatnych 72. Z tych ostatnich aż 66 posiadało całkowite lub częściowe prawa publiczności. Gimnazjów żeńskich było 30 (w tym 11 klasycznych i 19 realnych)⁸. Z ukraińskim językiem wykładowym było 9 szkół, w tym 2 żeńskie. Funkcjonowały również 2 zakłady utrakwistyczne (w Turce i Rohatynie) oraz przejściowo w Jaworowie w latach 1909/10–1912/13⁹. Ogółem w roku szkolnym 1911/12 uczyło się w prywatnych gimnazjach męskich 3367 uczniów oraz 2630 dziewcząt w gimnazjach żeńskich¹⁰.

Bardzo charakterystyczne było rozmieszczenie prywatnych gimnazjów w Galicji. Przede wszystkim lokowano je w dużych ośrodkach edukacyjnych, w których powstawały głównie szkoły żeńskie oraz niewielka ilość męskich, będących alternatywą dla przepelnionych placówek państwowych, takich jak Lwów czy Kraków. Kolejną dużą grupą gimnazjów były placówki powstałe na początku XX w. w Galicji Wschodniej. Początek akcji ich zakładania dał w 1907 r. Czortków, a za jego przykładem powstały prywatne gimnazja w Borszczowie, Horodence, Husiatynie, Jaworowie, Kałuszu, Komarnie, Kopiczyńcach, Podhajcach, Rohatynie, Skałacie, Turce, Zaleszczykach, Zbarażu i innych¹¹. Gimnazja prywatne dla 30 miast galicyjskich były jedynymi ośrodkami edukacyjnymi, a 8 z nich znajdowało się w miejscowościach niebędących nawet siedzibą powiatów (poza Chyrowem były to Busk, Komarno, Kopiczyń-

⁷ Tamże.

⁸ Liczba nie obejmuje liceów prywatnych, których było 13. Zob. A. Bilewicz, dz. cyt., s. 115–119.

⁹ M. Stinia, *Początki działalności...*, s. 195–201.

¹⁰ Taż, *Rola społeczeństwa galicyjskiego...*, s. 133–144.

¹¹ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Towarzystwa Szkoły Średniej w Czortkowie w roku szkolnym 1913/14* [w:] *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Czortkowie za rok 1913/14*, Czortków 1914, s. 40.

ce, Kutry, Leżajsk, Podwołoczyska i Zakopane)¹². Wszystkie te szkoły powstały w wyniku starań miejscowej inteligencji, organizującej się w stowarzyszenia.

Ogółem w roku szkolnym 1913/14 najwięcej, bo aż 61,1% gimnazjów prywatnych, było w rękach stowarzyszeń społecznych, 13,9% należało do zakonów (w większości żeńskich), 12,5% do gmin miejskich i tyle samo do osób indywidualnych¹³. Największy ciężar powstawania i utrzymania nowych szkół spoczął właśnie na towarzystwach społecznych, które integrując lokalne środowiska na rzecz idei edukacji, brały na siebie koszty ich utrzymania. Zazwyczaj zakładano stowarzyszenie mające w nazwie określenie „towarzystwo szkoły średniej” bądź „towarzystwo szkoły gimnazjalnej”, które po uzyskaniu zatwierdzenia statutu przez namiestnictwo przystępowało do organizacji szkoły w myśl istniejących przepisów oświatowych¹⁴. Pośród przyczyn, jakie powodowały podjęcie starań, była polemika z tezą władz oświatowych o zbyt dużej liczbie gimnazjów i przez to „nadprodukcji” urzędników. Bardzo krytyczny obraz prywatnych szkół średnich przedstawiał między innymi Fryderyk Zoll, twierdząc, że ich gwałtowny rozwój przypadający na lata 1908–1913 nie wynikał z realnych potrzeb, a jedynie był odbiciem polsko-ukraińskiego antagonizmu polityczno-narodowego, ambicji lokalnych działaczy politycznych i samorządowych, rywalizacji pomiędzy powiatami oraz wygody miejscowej inteligencji, która pragnęła zatrzymać dzieci przy sobie i miała nadzieję na możliwy wpływ na promocję dziecka¹⁵.

Przeciwstawiano temu konieczność uświadomienia przez decydentów przyjęcia innej perspektywy. Podkreślano, że w kresowych powiatach ciągle istniał niedobór inteligencji¹⁶. W powstaniu szkoły średniej widziano szanse na ożywienie miejscowości i jej rozwój oraz możliwość awansu społecznego miejscowej ludności. Praktycznymi motywami były także znaczna odległość od najbliższej placówki państwowej, wysokie koszty utrzymania uczniów poza miejscem zamieszkania oraz duża liczba chętnych do podjęcia nauki w szkole średniej. Niekiedy decyzje wynikały z wieloletnich bezskutecznych starań o placówkę państwową. Przykładem może być Czortków, w którym od lat 80. XIX w. apelowano do władz krajowych i centralnych o powstanie gimnazjum. Argumentowano, że jedynym dostępnym gimnazjum dla miejscowej młodzieży była placówka w Tarnopolu, odległa o 75 km, lub słabo rozwijające się wów-

¹² H. Kramarz, dz. cyt., s. 371.

¹³ Tamże, s. 365.

¹⁴ M. Stinia, *Rola społeczeństwa galicyjskiego...*, s. 133–144.

¹⁵ F. Zoll, *Kronika Rady Szkolnej Krajowej za lata 1916/17, 1917/18, 1918/19*, Lwów 1919, s. 80–81.

¹⁶ *Sprawozdanie z działalności Zarządu Towarzystwa Szkoły Średniej w Czortkowie w roku szkolnym 1913/14...*, s. 41.

czas gimnazjum niższe w Buczaczu (odległe o 40 km)¹⁷. W zabiegach tych podkreślano lokalne tradycje ofiarności – istnienie fundacji stypendialnych Żurakowskiego i Stupnickiego¹⁸. Mieszkańcy oferowali już wówczas gotowość wniesienia wkładu własnego w gimnazjum poprzez wybudowanie budynku lub przekazanie innego, w sposób uzgodniony z władzami¹⁹. Reorganizacja gimnazjum buczackiego oraz konflikty pomiędzy gminami uniemożliwiły wówczas skuteczniejsze działanie na rzecz uruchomienia szkoły. Stowarzyszenia zarządzające finansami i polityką kadrową zakładu tworzone były przez urzędników, duchownych, nauczycieli, prawników, lekarzy i aptekarzy i działaczy samorządowych. Na przykład zarząd Towarzystwa Szkoły Średniej w Czortkowie w roku szkolnym 1909/10 tworzyli: prezes – adwokat krajowy dr Ludwik Grzybowski, zastępcą był przeor oo. dominikanów ks. Albert Nowiński, sekretarzem sędzia Józef Isakiewicz, skarbnikiem sekretarz skarbowy Józef Kubec, a gospodarzem inspektor szkolny okręgowy Bronisław Kurkiewicz. Wśród członków towarzystwa znajdowali się ponadto oficjał sądowy, adwokat krajowy, dyrektor seminarium nauczycielskiego, burmistrz, aptekarz, lekarz powiatowy, dyrektor banku, wiceprezes rady powiatowej²⁰. Członkami stowarzyszeń byli też często rodzice i wszyscy, którzy pragnęli wspomóc szkołę, dobrowolnie wnosząc coroczne składki.

Gimnazja tworzone przez gminy miejskie wspomagane były środkami pieniężnymi lub nawet samorządy te całkowicie przejmowały finansowanie. W ich powstawaniu również zauważalna była determinacja rad gminnych i powiatowych wynikająca z bezskutecznych, wieloletnich starań o utworzenie placówek państwowych. Tu obok elit o charakterze inteligenckim włączało się też miejscowe kupiectwo oraz bogaci rzemieślnicy rekrutujący się często z żydowskich mieszkańców miasteczek. Miejskie gimnazja powstały w Jaworowie, Kałuszu, Kutach (przejęte po Towarzystwie Szkoły Ludowej), Leżajsku, Przemyslanach, Przeworsku, Rohatynie i Strzyżowie. Współdziałal społeczeństwa widoczny był na wszystkich etapach organizacyjnych (tworzenie statutów) oraz w staraniach o kadre, wyposażenie, uzyskanie prawa publiczności, a przede wszystkim w dążeniach do upaństwowienia placówek – dotyczyło to zwłaszcza szkół pozostających we władaniu samorządów. W uzasadnieniu podań, próśb

¹⁷ Centralny Derżawnyj Istorycznyj Archiw Ukrainy u Lwowi, Rada Szkolna Krajowa [dalej CDIAUL], fond 178, opis 3, sprawa 346: Petycja Towarzystwa „Narodna Rada” we Lwowie w sprawie założenia gimnazjum w Czortkowie z ukraińskim językiem nauczania (1886), karta 4.

¹⁸ J. Dybiec, *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981, s. 67.

¹⁹ CDIAUL, f. 178, op. 3, spr. 346, k. 6.

²⁰ *Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Szkoły Średniej w Czortkowie za okres od 1 września 1907 r. do 30 czerwca 1910 r.* [w:] *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Czortkowie za rok 1909/10*, Czortków 1910, s. 24.

i petycji wyraźnie wskazywano, że zapewnienie dostępu do oświaty jest obowiązkiem państwa, któremu miasta dostarczały znacznych dochodów w postaci odprowadzanych podatków. Rada Szkolna Krajowa najczęściej zapewniała, że upaństwowienie jest wyłącznie w gestii wiedeńskiego ministerstwa. Gminy, podejmując wysiłki w celu utrzymania własnym kosztem gimnazjum, zakładały, że będzie to wysiłek krótkotrwały. Niestety, z reguły założenie to okazywało się błędne i do końca okresu autonomicznego wydatki na prowadzenie szkół stawały się często wysiłkiem ponad miarę, zwłaszcza gdy musiano się dźwigać ze zniszczeń spowodowanych inwazją rosyjską w czasie I wojny światowej²¹. Organizacji tworzenia i prowadzenia szkół średnich w Galicji podejmowały się też osoby prywatne. Wywodziły się one z kręgów oświatowych, były dobrze wykształcone i posiadały uprawnienia do wykonywania tego zawodu na różnych szczeblach.

W sprawy zakładania nowych szkół zaangażowane były instytucje związane z oświatą, takie jak Towarzystwo Szkoły Ludowej (TSL), które w roku 1908 podjęło decyzję o rozszerzeniu działalności na szkolnictwo średnie. W efekcie tego zainicjowano utworzenie gimnazjum w Kutach, które po roku zostało przekazane gminie, oraz gimnazjum w Białej (a poza Galicją jeszcze w Orłowej na Śląsku Cieszyńskim)²². Rozpoczęta w 1909 r. kolejna akcja wspierania szkół kresowych przyniosła współpracę pomiędzy kołami miejscowymi TSL i zarządami gimnazjów prywatnych. Bursy znajdujące się po opieką TSL, których istnienie umożliwiało uboższej ludności umieszczanie dzieci w szkołach, zostały udostępnione także uczniom gimnazjów prywatnych w Borszczowie, Czortkowie i Zbarażu. W nurt współtworzenia szkół średnich włączyły się także organizacje nauczycielskie – Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych poprzez Muzeum Szkolne przejęło w zarząd w 1910 r. liceum Olgi Filipi²³, a Polskie Towarzystwo Pedagogiczne przyczyniło się do powstania szkoły w Chrzanowie²⁴.

Podobny proces włączania się inteligencji w proces tworzenia szkół średnich przebiegł w społeczeństwie ukraińskim, w którym zakładanie szkół prywatnych traktowano jako narodową konieczność²⁵. Dominującą rolę w tych działaniach odgrywało założone w 1881 r. Ukraińskie Towarzystwo Pedagogiczne

²¹ M. Stinia, *Rola społeczeństwa galicyjskiego...*, s. 133–144.

²² Z. Próchnicki, *Dwudziestopięćciolecie Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Lwów 1916, s. 11; M.J. Żmichrowska, *Towarzystwo Szkoły Ludowej 1891–1939*, Olsztyn 1992, s. 36–36; zob. też W. Sikora, *Towarzystwo Szkoły Ludowej 1891–1928. Krótki zarys działalności*, Kraków 1929.

²³ CDIAUL, f. 178, op. 3, spr. 953: Korespondencja z Ministerstwem Wyznań i Oświaty w sprawie nadania prywatnym gimnazjom Galicji praw gimnazjów państwowych (1911–1914), k. 117.

²⁴ M. Stinia, *Rola społeczeństwa galicyjskiego...*, s. 133–144.

²⁵ Я. Биленький, *Українські приватні школи в Галичині*, Львів 1922, s. 4.

(UPT) liczące w 1914 r. około 5 tys. członków²⁶. W roku szkolnym 1911/12 działały szkoły w Rohatynie, Jaworowie, Horodence, Kopiczyńcach, Busku, Zbarażu, Dolinie, Czortkowie i Komarnie (kurs gimnazjalny)²⁷. Nauczyciele uczący w placówkach prowadzonych przez UPT charakteryzowali się dużą świadomością misji narodowo-kulturowej, podejmowali szeroką działalność na wielu płaszczyznach: politycznej, społecznej, samorządowej; byli to m.in. A. Wachnianin, O. Ogonowski, I. Wierchratskij, I. Kokorudz, I. Rakowski, A. Aliskiewicz²⁸. W pomoc szkołom prywatnym włączała się także społeczność żydowska²⁹. I tutaj podstawowym problemem zarządów było pozyskiwanie funduszy, na które składały się czesne, składki członków Towarzystw, dotacje i subwencje od rad gminnych, rad powiatowych, towarzystw zaliczkowych, a także pomoc osób prywatnych, instytucji i stowarzyszeń. Lokalne inicjatywy edukacyjne wspierali oraz wspomagali finansowanie szkół miejscowi arystokraci: Edward Mycielski w Chrzanowie, Roman Potocki w Łańcucie, hr. Tadeusz Czarkowski-Golejewski w Borszczowie (nawet stał na czele lokalnego Towarzystwa Szkoły Średniej)³⁰, Andrzej Szeptycki we Lwowie, Adam Gołuchowski w Husiatynie. W powstanie szkoły w Brzesku zaangażował się baron Jan Goetz-Okocimski. W kosztach utrzymania gimnazjów prywatnych partycypowały również władze miejskie i powiatowe poprzez subwencje, zwolnienia z opłat za użytkowanie lokalu, ponosząc koszty opału czy światła³¹. Bezpłatna pomoc lekarska oraz poradnictwo higieniczne świadczone były przez lekarzy powiatowych lub miejscowych³², a leki po obniżonych cenach dostarczali miejscowi aptekarze³³. Dla uczniów zamiejscowych prowadzono akcję „szklanka mleka”, młodzież zamieszkujących bursy wspierano, wspomagając spiżarnie

²⁶ *Приватна дівоча гімназія „Рідної Школи” Українського Педагогічного товариства імені Іллі та Іванни Кокорудзів у Львові*, ред. Н. Безкоровайна-Стецьків [та ін.], Дрогобич 1997, s. 21. Zob. też Л. Ясінчук, *50 літ „Рідної Школи” 1881–1931*, Львів 1932.

²⁷ „Музеум” 28, 1912, z. 2, s. 221; zob. też M. Stinia, *Sprawy szkolnictwa ukraińskiego...*, s. 115–124.

²⁸ І. Курляк, *Діяльність загальноосвітніх гімназій Українського педагогічного товариства „Рідна Школа”* [w:] *Товариство „Рідна Школа”. Історія і сучасність*, ред. Д. Герцюк, С. Ярема, Львів 2001, s. 57–69.

²⁹ Istniejące od 1905 r. „Żydowskie Towarzystwo Ezra. Pomoc dla biednej młodzieży żydowskiej w Czortkowie” dzięki sekretarzowi Gedalie Hechtowi podjęło inicjatywę, by otworzyć bursę żydowską dla 12 uczniów szkół średnich z opłatą 20–40 koron miesięcznie. *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum w Czortkowie za rok 1911/12*, Czortków 1912, s. 65.

³⁰ *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum realnego w Borszczowie za rok 1911/12*, Borszczów 1912, s. 55.

³¹ *Sprawozdanie dyrekcji polskiego gimnazjum prywatnego z prawem publiczności w Husiatynie za rok szkolny 1912/1913*, Husiatyn 1913, s. 1.

³² Tamże, s. 12; *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum w Czortkowie za rok 1909/10*, Czortków 1910, s. 45.

³³ *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum realnego w Borszczowie za rok 1911/12...*, s. 12.

darami w naturze. Indywidualne osoby fundowały stypendia³⁴. Nawet drobne formy wsparcia były ważne, ponieważ większość gimnazjów prywatnych funkcjonowała w niezbyt zasobnym, małomiasteczkowym środowisku.

Pomimo wielu trudności szkoły prywatne wprowadzały ciekawe rozwiązania wychowawcze oparte na samorządności uczniów, ścisłych związkach z rodzicami i łączeniu pracy umysłowej z fizyczną. W lokalnych środowiskach położyły podwaliny pod rozwój regionalizmu. Ze względu na dużą liczbę hospitantek na zajęciach i organizowanie kursów popołudniowych dla dziewcząt wprowadzano w ten sposób elementy koedukacji. Współpraca z oddziałami „Sokoła” i zaangażowanie się miejscowych środowisk lekarskich owocowała objęciem wychowaniem fizycznym oraz nadzorem medycznym i higienicznym licznej grupy młodzieży. Dostrzeżenie wartości ruchu w prawidłowym rozwoju człowieka powodowało, że powstające i szybko się rozwijające w Galicji Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” także stało się jednym z elementów systemu szkolnego, zajmując się młodzieżą i organizując kursy gimnastyczne³⁵. Przejęło też prowadzenie gimnastyki w szkołach, a także służyło swą bazą materialną³⁶. Podobną pracę na rzecz ukraińskich szkół prywatnych prowadziło ukształtowane w latach 1892–1894 Ukraińskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, zwłaszcza po 1901 r., kiedy po zwycięstwie linii narodowej nastąpił jego intensywny rozwój, osiągając w 1914 r. liczbę około 33 tys. członków skupionych w 974 kołach³⁷. Towarzystwo oferowało swoje usługi za niewielką opłatą, a na terenach rywalizacji narodowej nawet za darmo. Wsparcie to odbywało się poprzez poszczególnych działaczy (najczęściej naczelników miejscowych organizacji), a także dzięki udostępnianiu własnych obiektów wraz z wyposażeniem i organizację publicznych popisów.

Jednym z najważniejszych osiągnięć lokalnych społeczności w omawianym okresie była budowa wielu budynków szkolnych oraz zakładanie lub współfinansowanie burs wznoszonych w większości własnym kosztem³⁸. Bez względu

³⁴ *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum realnego w Skałacie za rok szkolny 1912/13*, Skałat 1913, s. 4.

³⁵ S. Szuro, *TG „Sokół” w Małopolsce. Zarys dziejów*, Kraków 1999, s. 35. Zob. też J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997.

³⁶ *Dzieje kultury fizycznej do roku 1918*, red. Z. Grot, T. Ziółkowska, Poznań 1990, s. 210. Zob. też K. Hądzelek, *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Galicji do roku 1914 na tle rozwoju pierwszych instytucji kształcenia tychże w Europie*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1962, nr 2, s. 27–34; A. Orchowski, *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Krakowie w II połowie XIX wieku i na przełomie XX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie” 1964, 2, s. 7–76.

³⁷ J. Chelmecki, *Rozwój ukraińskich organizacji sportowych na terenach Małopolski Wschodniej w latach 1884–1939*, „Roczniki Naukowe AWF w Warszawie” 2004, 43, s. 75–77.

³⁸ *Sprawozdanie dyrekcji polskiego gimnazjum prywatnego z prawem publiczności w Husiatynie za rok szkolny 1912/1913...*, s. XXXI.

na środowisko, w którym pracowano, i motywy zakładania szkoły, tworzący je i kierujący nimi mieli duże poczucie misji edukacyjnej. Integrowano w ten sposób społeczeństwo i dawano początek wielu ośrodkom oświatowym, które w zdecydowanej większości funkcjonowały także przez cały okres Drugiej Rzeczypospolitej. Wiele z tych szkół to wzorowe, wręcz modelowe placówki, które jako pierwsze powszechnie wprowadziły instytucję lekarzy szkolnych czy gmin szkolnych. Prywatne gimnazja męskie dodatkowo dawały możliwość zdobywania wykształcenia kobietom, zwłaszcza poza większymi ośrodkami oświatowymi. Wszystkie osiągnięcia w dziedzinie szkolnictwa prywatnego nie byłyby możliwe bez wszechstronnego zaangażowania się lokalnych społeczności, ale równocześnie to właśnie proces zakładania szkół średnich aktywizował je do podejmowania wielorakich działań.

Bibliografia

Źródła

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie, zesp. 178: Rada Szkolna Krajowa, opis 3: Sekcja średnich i realnych szkół, gimnazjów i liceów:
- teczka 346 – Petycja Towarzystwa „Narodna Rada” we Lwowie w sprawie założenia gimnazjum w Czortkowie z ukraińskim językiem nauczania (1886);
 - teczka 953 – Korespondencja z Ministerstwem Wyznań i Oświaty w sprawie nadania prywatnym gimnazjom Galicji praw gimnazjów państwowych (1911–1914).
- Janelli M., Missona K., *Zbiór ustaw i rozporządzeń odnoszących się do szkół średnich w Galicji*, t. 1: *Szkoła*, z. 1, Lwów 1914.
- Sprawozdanie dyrekcji polskiego gimnazjum prywatnego z prawem publiczności w Husiatynie za rok szkolny 1912/1913*, Husiatyn 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Czortkowie za rok 1909/10*, Czortków 1910.
- Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Czortkowie za rok 1913/14*, Czortków 1914.
- Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum realnego w Borszczowie za rok 1911/12*, Borszczów 1912.
- Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum realnego w Skalacie za rok szkolny 1912/13*, Skalaty 1913.
- Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum w Czortkowie za rok 1909/10*, Czortków 1910.
- Sprawozdanie dyrekcji prywatnego gimnazjum w Czortkowie za rok 1911/12*, Czortków 1912.
- Ustawy i rozporządzenia obowiązujące w galicyjskich szkołach średnich*, zestawiał H. Kopia, Lwów 1900.

Opracowania

- Adamczyk M.J., *Edukacja a przeobrażenie społeczności żydowskich w monarchii habsburskiej 1774–1914*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 2034, Prace Pedagogiczne CXXIV, Wrocław 1998.
- Banaś B., *Urszulanki polskie w dobie Kulturkampf*, „Nasza Przeszłość” 1985, 7, s. 181–217.

- Bilewicz A., *Prywatne średnie ogólnokształcące szkolnictwo żeńskie w Galicji w latach 1867–1914*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” No 1897, Prace Pedagogiczne CXVI, Wrocław 1997.
- Buba I., *Pijarzy w Polsce. Próba charakterystyki*, „Nasza Przeszłość” 1962, 15.
- Bylenkyi Ya., *Ukraiński prywatny shkoly v Hałychyny*, Lviv 1922.
- Chelmecki J., *Rozwój ukraińskich organizacji sportowych na terenach Małopolski Wschodniej w latach 1884–1939*, „Roczniki Naukowe AWF w Warszawie” 2004, 43, s. 73–86.
- Czajacka B., *Szkoły klasztorne żeńskie w Galicji w latach 1867–1914*, „Nasza Przeszłość” 1984, 61, s. 234–300.
- Dutkova R., *Żeńskie gimnazja Krakowa w procesie emancypacji kobiet (1896–1918). Studia nad kształtowaniem się inteligencji w Polsce w XIX i XX wieku*, red. M. Kulczykowski, Kraków 1995.
- Dybiec J., *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław 1981.
- Dzieje kultury fizycznej do roku 1918*, red. Z. Grot, T. Ziółkowska, Poznań 1990.
- Hądzelek K., *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Galicji do roku 1914 na tle rozwoju pierwszych instytucji kształcenia tychże w Europie*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1962, nr 2, s. 27–34.
- Hoff J., *Spoleczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, Rzeszów 1992.
- Kramarz H., *Stan ilościowy gimnazjów galicyjskich w latach 1867–1914*, „Studia Historyczne” 1986, 29, z. 3 (114), s. 359–383.
- Kras J., *Wyższe Kursy dla Kobiet im. A. Baranieckiego w Krakowie 1868–1924*, Biblioteka Krakowska nr 114, Kraków 1972.
- Kurliak I., *Diialnist zahalnoosvitnikh himnazii Ukrainškoho pedahohichnoho tovarystva „Ridna Shkola”* [w:] *Tovarystvo „Ridna Shkola”. Istoria i suchasnist*, red. D. Hertsyuk, S. Yarema, Lviv 2001, s. 57–69.
- Niemiec J., *Zakład naukowo-wychowawczy ojców jezuitów w Chyrowie*, Kraków 1998.
- Orchowski A., *Kształcenie nauczycieli wychowania fizycznego w Krakowie w II połowie XIX wieku i na przełomie XX wieku*, „Rocznik Naukowy Wyższej Szkoły Wychowania Fizycznego w Krakowie” 1964, 2, s. 7–76.
- Próchnicki Z., *Dwudziestopięcioletnie Towarzystwa Szkoły Ludowej*, Lwów 1916.
- Pryvatna divocho himnaziia „Ridnoi Shkoly” Ukrainškoho Pedahohichnoho tovarystva imeni Illi ta Ivanny Kokorudziv u Lvovi*, red. N. Bezkorovaina-Stetskiiv [i in.], Drohobych 1997.
- Rędziniński K., *Żydowskie szkolnictwo świeckie w Galicji w latach 1813–1918*, Częstochowa 2000.
- Rogosińska A., *Początki i rozwój oraz organizacja szkół urszulańskich w Tarnowie w latach 1877–1939*, „Roczniki Humanistyczne” 2000, z. 2, s. 145–168.
- Rogosińska A., *Szkoły Sióstr Urszulanek w Tarnowie w latach 1877–1953*, „Prace z Historii Szkolnictwa w Polsce”, t. 4, Lublin 2002.
- Rogosińska A., *Szkoły Sióstr Urszulanek w Tarnowie, Kołomyi, Stanisławowie i we Lwowie* [w:] *Religie, edukacja, kultura. Księga pamiątkowa dedykowana profesorowi Stanisławowi Litakowi*, red. M. Surdacki, „Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego” 86, Lublin 2002, s. 451–457.
- Sanojca K., *Właściciele prywatnych szkół średnich we Lwowie 1895–1939* [w:] *Lviv: misto – suspilstvo – kultura. Zbirnyk naukovykh prats*, t. 8, chastyna 2: *Kultura, osvita, nauka, tserkva*, red. O. Arkusha, O. Vinnychenko, M. Mudryi, „Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Spetsialnyi vypusk”, Lviv 2012, s. 368–377.
- Sikora W., *Towarzystwo Szkoły Ludowej 1891–1928. Krótki zarys działalności*, Kraków 1929.
- Snopko J., *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1914*, Białystok 1997.
- Stinia M., *Gimnazjum klasyczne czy realne? Dylematy średniego szkolnictwa prywatnego w Galicji 1867–1914* [w:] *Galicja. Studia z dziejów społeczno-gospodarczych*, red. M. Baczkowski, T. Kargol, Kraków 2017, s. 53–66.
- Stinia M., *Krótkie trwanie zapomnianego Prywatnego Gimnazjum Realnego w Skalacie* (w druku).
- Stinia M., *Nie tylko c.k.... Szkolnictwo prywatne autonomicznej Galicji*, „Wiadomości Historyczne” 2010, 53, nr 2, s. 13–17.

- Stinia M., *Państwowe szkolnictwo gimnazjalne w Krakowie w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków 2004.
- Stinia M., *Początki działalności prywatnego gimnazjum miejskiego w Jaworowie w sprawozdaniach powizytacyjnych krajowego inspektora szkół Rady Szkolnej Krajowej Franciszka Majchrowicza*, „Rocznik Przemyski” 2014, 50, z. 3, s. 195–201.
- Stinia M., *Pomiędzy kortami tenisowymi a szkolnym podwórkiem. Z problematyki wychowania fizycznego w prywatnych gimnazjach Galicji czasów autonomii* [w:] *Polska kultura fizyczna i turystyka na ziemiach polskich w czasach zaborów i Drugiej Rzeczypospolitej*, red. D. Dudek, „Studia i Monografie Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie” nr 57, Kraków 2009 s. 305–317.
- Stinia M., *Rola i znaczenie średniego szkolnictwa prywatnego w Galicji 1867–1914* [w:] *Historia wychowania. Misja i edukacja*, seria „Galicja i jej dziedzictwo”, t. 20, red. K. Szmyd, J. Dybiec, Rzeszów 2008, s. 115–131.
- Stinia M., *Rola społeczeństwa galicyjskiego jako organizatora średniego szkolnictwa prywatnego w okresie autonomii* [w:] *Z dziejów polskiej kultury i oświaty od średniowiecza do początków XX wieku*, red. K. Jakubiak, T. Maliszewski, Kraków 2010, s. 133–144.
- Stinia M., *Sprawy szkolnictwa ukraińskiego na lamach „Muzeum” w latach 1885–1914* [w:] *Stosunki polsko-ukraińskie w szkolnej edukacji historycznej od XIX do XXI wieku*, red. H. Wójcik-Łagan, Kielce 2005, s. 115–124.
- Stinia M., *Szkoła na krańcu Galicji. Gimnazjum Prywatne w Borszczowie 1909–1914*, „Rocznik Przemyski” 2021, t. 57, z. 1 (26), s. 85–94.
- Stinia M., *U początków uczniowskiej samorządności – gminy szkolne w autonomicznej Galicji* [w:] *Dziecko w historii. Między godnością a zniewoleniem*, t. 1: *Godność jako fundament praw człowieka*, red. E. Kryńska, Ł. Kalisz, A. Suplicka, Białystok 2021, s. 197–205.
- Stinia M., *Wychowanie estetyczne w prywatnych galicyjskich szkołach średnich* [w:] *Edukacja – Kultura – Społeczeństwo*, t. II: *Kultura 2010*, red. B. Techmańska, M. Zawadka, Opole–Wrocław–Lubin 2011, s. 13–31.
- Szuro S., *TG „Sokół” w Małopolsce. Zarys dziejów*, Kraków 1999.
- Yasynchuk L., *50 lit „Ridnoi Shkoły” 1881–1931*, Lviv 1932.
- Żmichrowska M.J., *Towarzystwo Szkoły Ludowej 1891–1939*, Olsztyn 1992.

The role of provincial intelligentsia in the establishment of private grammar schools in autonomous Galicia

Summary

The rapid growth of private grammar schools in Galicia in the early 20th century was possible thanks to the involvement of local communities. The growing educational ambitions of the Jewish and peasant populations, Polish-Ukrainian national rivalry and the access to higher education for women spurred small-town elites into action. The establishment of a grammar school was seen as an opportunity to revitalize and develop a locality and to advance the social status of its residents. Therefore, municipalities or associations supported the created grammar schools with money or even took over their financing completely. The society's complicity was evident at all organisational stages, from the establishment of the school and its equipment, to the efforts to obtain teaching staff, to the efforts to obtain the right of audience and the efforts to nationalize the institutions. Unfortunately, World War I wiped out this effort made by many local communities, especially in the eastern part of Galicia.

Keywords: history of education, private grammar schools, Galicia